

УДК 321.01:321.7+316.75+316.4

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.60.29>

ТРИКУТНИК ВЗАЄМОДІЇ: ДЕРЖАВА – ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ЯК ОСНОВА ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ¹

Світлана Вовк

*Луганський національний університет імені Тараса Шевченка,
Навчально-науковий інститут соціальних і гуманітарних наук,
кафедра політології і міжнародних відносин
вул. Івана Банки, 3, 36003, м. Полтава, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-6171-4782>*

У статті досліджується концептуальна модель формування політичної ідентичності в контексті тристоронньої взаємодії між державою, громадянським суспільством та критичним мисленням. Авторка виходить із позиції, що політична ідентичність є багатовимірним інтегративним феноменом, який охоплює як структурні компоненти (когнітивний, афективно-ціннісний, мотиваційно-поведінковий, дискурсивний), так і функціональні виміри (унікальність, континуальність, контекстуальність, автентичність і нормативність). У цьому контексті держава постає як суб'єкт інституціоналізації політичного простору, що задає рамки офіційного дискурсу, забезпечує легітимність політичних символів та гарантує правове поле для участі громадян. Громадянське суспільство розглядається як простір горизонтальних зв'язків, соціальної взаємодії, локальної активності та ціннісного плюралізму, що дозволяє формувати індивідуальні й колективні ідентичності в межах неформальних практик. Критичне мислення, у свою чергу, визначається як ключовий когнітивний механізм інтерпретації політичної реальності, що дає змогу громадянам рефлексувати над політичними процесами, відокремлювати маніпулятивні впливи, формувати обґрунтовані позиції та відповідальну участь.

Особливу увагу в роботі приділено аналізу того, як зазначений «трикутник взаємодії» впливає на окремі елементи структури політичної ідентичності. У сфері афективно-ціннісного елементу наголошується на ролі державних символів, колективної пам'яті та емоційної залученості через громадянські ініціативи. В мотиваційно-поведінковому компоненті простежується зв'язок між нормативною політикою держави, стимулюванням активності з боку громадських організацій і когнітивною здатністю громадян до усвідомленого вибору форм участі. У дискурсивному вимірі критичне мислення набуває особливої ваги як інструмент ідентифікації, участі в політичній комунікації та формування альтернативних смислів у межах політичного дискурсу. У свою чергу, розгляд функціональних вимірів політичної ідентичності дозволяє виявити, яким чином взаємодія зазначених чинників забезпечує як автентичність ідентичності, так і її здатність до адаптації в умовах динамічних змін.

Відповідно, політична ідентичність не є ані виключно продуктом державної соціалізації, ані суто індивідуальною конструкцією. Вона формується на перетині інституційного, соціального й когнітивного рівнів, де держава задає легітимні рамки, громадянське суспільство забезпечує змістову глибину і різноманіття, а критичне мислення відіграє роль механізму селекції, рефлексії та оновлення ідентичнісних конструктів. Таке поєднання дозволяє забезпечити не лише політичну залученість громадян, а й формування відповідальної, етично обґрунтованої, стійкої ідентичності, що має потенціал до опору зовнішнім загрозам, маніпуляціям і внутрішнім кризам. Стаття акцентує увагу на необхідності збереження балансу між нормативним впливом держави, відкритістю громадянського

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Національного фонду досліджень України за проєктом 2021.01/0021.

суспільства та когнітивною автономією індивіда як передумови демократичного розвитку та консолідації політичної нації.

Ключові слова: держава, імідж держави, громадянське суспільство, критичне мислення, політична ідентичність, політичний інститут.

У сучасному глобалізованому світі, який характеризується інформаційною перенасиченістю, гібридними загрозами та трансформаціями політичних режимів, формування політичної ідентичності громадян набуває особливого значення. Від сформованої політичної ідентичності залежить як внутрішня єдність суспільства, так і репутаційна сталість держави у зовнішньому середовищі. З огляду на це особливої уваги заслуговує взаємодія трьох елементів держави, громадянського суспільства та критичного мислення, як основи ефективного формування і підтримки політичної ідентичності, яка здатна витримувати зовнішні виклики та внутрішні кризи.

Політична ідентичність в сучасному науковому дискурсі визначається як:

– «...особливий вид соціальної ідентичності, спрямований на самовизначення індивіда, групи в політичному плані за допомогою ідентифікації з політичними інститутами, що передбачає участь груп та індивідів у політичному процесі, а також взаємини всередині групи і з іншими подібними групами...» [1, с. 140];

– «...політизований комплекс інтегрованих ідентичностей, що охоплює партійний, національний, релігійний, культурний та економічний виміри...» [2, с. 37];

– «...цементуючий чинник, що забезпечує вирішення завдань соціально-політичного розвитку держав і їхніх спільнот. Основними акторами формування політики ідентичності визначаються держави, наднаціональні інститути...» [3];

– «... і почуття, і самооцінка, і сукупність знань суб'єкта про себе, і відношення, і структура ролей, і поведінкова мотивація, і репрезентація суб'єкта через дискурсивні практики..., що дає змогу розглядати її складним багатовимірним інтегративним феноменом...» [4].

Отже, політична ідентичність – це багатовимірний інтегративний феномен, який ілюструє процес самовизначення індивіда чи групи в політичному просторі через ідентифікацію з інституціями, ідеологіями та цінностями, охоплює комплекс знань, почуттів, мотивацій і соціальних ролей, та формується під впливом державних, наднаціональних і групових взаємодій.

Складна природа політичної ідентичності вимагає її аналізу не лише як результату політичної соціалізації, а як динамічної структури з чітко виокремленими елементами та вимірами, які взаємодіють між собою в мінливому соціально-політичному контексті. Структурний аналіз політичної ідентичності дозволяє виділити її когнітивний, афективно-ціннісний, мотиваційно-поведінковий і дискурсивний компоненти [5], що визначають не лише глибину особистісного залучення до політики, а й якість участі у політичному процесі. Одночасно виміри політичної ідентичності (унікальність, континуальність, контекстуальність, автентичність і нормативність [3]) дають змогу простежити механізми формування політичної суб'єктності в умовах соціальної трансформації. Відповідно постає потреба у розгляді взаємозв'язку між зазначеними структурно-змістовими аспектами політичної ідентичності та тими соціальними інституціями і механізмами, які забезпечують її формування. Насамперед ідеться про компоненти, що утворюють своєрідний «трикутник»: держава як суб'єкт інституціоналізації політичного простору; громадянське суспільство як простір для формування горизонтальних зв'язків та соціального капіталу і критичне мислення як когнітивний ресурс для рефлексії над політичною реальністю. Саме через призму

цього трикутника можливо концептуалізувати сучасні механізми формування, зміцнення та трансформації політичної ідентичності в демократичному суспільстві. Що є актуальним з огляду на те, що «...у перехідних суспільствах, до яких відноситься український соціум, політична ідентичність характеризується мінливістю, порівняно із країнами консолідованих демократій...» [6].

Афективно-ціннісний елемент структури політичної ідентичності охоплює емоційне ставлення індивіда до політичної системи, держави, національних символів, політичних подій і процесів. «Коли хтось говорить «Я – демократ», він має на увазі, що його «Я» підлягає під категорію демократії, представлену як набір деяких символів, тобто на-справді відбувається ідентифікація з політично значущими символами» [1]. У цьому контексті держава відіграє визначальну роль через інституціоналізацію політичних символів, ритуалів, офіційної пам'яті та ціннісних орієнтирів. Через систему освіти, медіа, публічну політику держава формує у громадян емоційно забарвлені уявлення про легітимність влади, історичну спадкоємність, державницький проєкт. Саме ці уявлення стають основою патріотичних почуттів, лояльності, почуття гордості або, навпаки, розчарування. Громадянське суспільство, у свою чергу, забезпечує альтернативні або доповнювальні канали формування ціннісного відношення до політичної реальності. Воно сприяє виникненню солідарності на рівні низових ініціатив, надає можливість емоційної ідентифікації з конкретними формами політичної участі, посилює значущість почуття приналежності до активної громадянської спільноти. Критичне мислення в межах афективно-ціннісного елемента забезпечує здатність до рефлексивного осмислення цінностей, відокремлення емоцій, які ґрунтуються на маніпуляціях, від справжніх переконань. Воно дозволяє уникати як сліпої лояльності до держави, так і руйнівного політичного нігілізму, натомість формує відповідальне, зріле емоційне залучення до політичної спільноти.

Мотиваційно-поведінковий компонент структури політичної ідентичності стосується готовності індивіда до участі в політичному процесі, зокрема, у виборах, громадських акціях, волонтерстві, правозахисній діяльності тощо. На цьому рівні держава виконує функцію інституціонального гаранта прав і свобод, створює умови для реалізації політичної активності через нормативно-правове забезпечення, підтримку виборчого процесу, фінансування громадських організацій, функціонування інструментів електронної демократії. Водночас надмірна бюрократизація або репресивність держави може виступати бар'єром для політичної участі, що впливає на деформацію мотиваційного рівня ідентичності. Громадянське суспільство, яке виступає як середовище стимулювання політичної активності, через неформальні практики залучення, ініціативи самоуправління, низові кампанії та адвокаційні рухи формує у громадян установку на включеність, надає приклади ефективного впливу на владу. Критичне мислення забезпечує так звану «мотиваційну селекцію», оскільки надає змогу громадянину усвідомлено обирати форму та ступінь участі, розуміти наслідки дії чи бездіяльності, уникати участі у псевдополітичних процесах, які мають маніпулятивну або популістську природу. Таким чином, критичне мислення трансформує політичну активність із ритуальної у відповідальну й осмислену, ґрунтовану на аргументованому розумінні політичного ландшафту.

Дискурсивний елемент структури політичної ідентичності охоплює здатність індивіда формулювати, інтерпретувати та поширювати політичні смисли через мову, символи, наративи. Держава як інституційний центр дискурсивної влади здійснює визначення «офіційного» політичного словника через закони, звернення лідерів, навчальні програми, інформаційні кампанії. Вона задає рамки прийняттого і неприйняттого в публічному дискурсі, формує уявлення про героїв і ворогів, норми і девіації. Водночас демократична держава

повинна створювати простір для плюралізму смислів, толерантності до альтернативних точок зору, включення маргіналізованих голосів у політичну комунікацію. Громадянське суспільство, натомість, є тим середовищем, у якому конкурують дискурси, альтернативні наративи, громадянські медіа, дебати, аналітичні платформи. Саме тут народжуються нові смисли, які кидають виклик домінантним дискурсам і, за сприятливих умов, трансформують їх. Критичне мислення виступає в ролі фільтра, що дозволяє громадянину не лише сприймати дискурсивні конструкції, а й активно включатися в їх продукування, оцінювати якість публічного мовлення, виявляти маніпулятивні техніки, розуміти контекст та інтенції мовця. У цьому сенсі критичне мислення є не лише інструментом пізнання, а й основою комунікативної дії в політичному просторі, яка формує стійку, аргументовану політичну позицію.

Взаємодія держави, громадянського суспільства і критичного мислення у контексті структури політичної ідентичності дозволяє виявити механізми, через які інституційні, комунікативні та когнітивні чинники впливають на формування політичного знання, емоційного залучення, поведінкової готовності та смислової активності громадян. Однак для повнішого розуміння глибини цього впливу необхідно перейти від аналізу структурних компонентів до функціональних вимірів політичної ідентичності, які відображають її здатність до самозбереження, адаптації та оновлення в динамічному соціально-політичному середовищі. Саме у площині таких вимірів, як унікальність, континуальність, контекстуальність, автентичність і нормативність, стає можливим виявити, яким чином взаємодія між державою, громадянським суспільством і критичним мисленням забезпечує не лише формування, а й стійкість, легітимність та моральну узгодженість політичної ідентичності сучасного громадянина.

Унікальність як вимір політичної ідентичності відображає здатність індивіда або групи усвідомлювати свою політичну відмінність у межах ширшого соціального й політичного простору. Вона пов'язана з відчуттям неповторності політичного досвіду, символів, історичних наративів та ціннісних орієнтацій. У цьому сенсі держава як суб'єкт інституціоналізації політичного простору відіграє подвійну роль: з одного боку, вона уніфікує політичну мову, визначає рамки легітимного політичного вираження, а з іншого, держава підтримує множинність ідентичностей через правове визнання регіональних, етнокультурних або ідеологічних відмінностей. Громадянське суспільство слугує платформою, на якій унікальність ідентичності не лише декларується, а й проживається через участь у локальних ініціативах, об'єднаннях за інтересами, ціннісних спільнотах. Критичне мислення в цій площині дозволяє індивіду не лише прийняти певну ідентичність як даність, але й осмислити її обґрунтованість, межі, можливість перегляду або розширення. Саме воно забезпечує здатність рефлексувати, чи дійсно обрана політична ідентичність відображає внутрішню позицію особистості, а чи нав'язана зовнішніми дискурсами.

Континуальність передбачає відчуття тяглості політичної ідентичності в часі, її зв'язок із минулим, теперішнім і майбутнім політичного суб'єкта. Вона забезпечується історичною пам'яттю, інституційною спадкоємністю, передачею цінностей між поколіннями. «... пам'ять виконує роль комплексу комунікативних структур, які вирівнюють соціальні очікування та структурують смисловий фокус соціальних очікувань. Цей комплекс підтримується символічним дизайном, створюючи своєрідний «символічний контейнер» для передачі політики пам'яті та визначення соціальної ідентифікації. У цьому «символічному контейнері» розміщуються різні символічні комплекси, такі як міфи, ритуали, свята...» [7, с. 153].

Держава як інституційний актор активно конструює наративи політичної спадковості через освітню політику, символічну політику пам'яті, історичні ювілеї, закріплення

певних подій і персоналій як маркерів національного політичного шляху. Через такі практики вона пропонує громадянам інтегрувати свій політичний досвід у загальний історичний дискурс. Громадянське суспільство, зі свого боку, виступає як канал трансляції пам'яті, збереження локальних традицій, критичного осмислення офіційних наративів. Саме тут можлива актуалізація забутих або маргіналізованих досвідів, які розширюють спектр історичних референцій. Критичне мислення дозволяє уникати спрощень і маніпуляцій у політиці пам'яті, здійснювати аналіз її джерел, інструменталізації та приймати інформовані рішення про те, які події варті ідентифікації, а які є лише елементами політичного конструювання минулого.

Контекстуальність визначає чутливість політичної ідентичності до соціальних, економічних, безпекових, інформаційних змін зовнішнього середовища. Тобто ідентичність підлягає постійному оновленню у відповідь на виклики часу. Держава в умовах криз або трансформацій виконує роль стабілізаційного чинника, пропонуючи наративи згуртування, безпеки, мобілізації. Водночас її реакція на події через політичні рішення, комунікацію, законодавство стає критично важливою для того, як громадяни переглядають або зберігають свою ідентичність. Громадянське суспільство оперативно реагує на зміни контексту через самоорганізацію, інформування, підтримку, опір, що також впливає на політичне самовизначення. У цьому контексті критичне мислення надає індивіду інструменти для аналізу нових обставин, відокремлення стратегічних змін від тимчасових тенденцій, усвідомлення можливих сценаріїв ідентичнісного реагування, збереження цілісності в умовах невизначеності.

Автентичність як вимір політичної ідентичності пов'язана з внутрішньою узгодженістю політичного «Я» – відповідністю між переконаннями, цінностями та діями індивіда. Вона забезпечує відчуття щирості, послідовності, принциповості в політичній самопрезентації.

Держава, яка практикує прозорість, інклюзивність і відповідальність, створює умови для формування автентичної політичної ідентичності, в якій громадянин може розвивати свої переконання без страху репресій або симуляції. Натомість авторитарні або клієнталістські режими часто підштовхують громадян до конформізму, що руйнує автентичність. Громадянське суспільство підтримує автентичність через етичні спільноти, етичне лідерство, солідарні дії. У цьому середовищі індивід має змогу проживати свою політичну ідентичність у дії, що є ключовим критерієм її автентичності. Критичне мислення уможливорює внутрішню рефлексію щодо узгодженості особистих переконань, моральних принципів і політичної поведінки, стимулюючи до етичної відповідальності та самоусвідомлення.

Нормативність охоплює уявлення про те, якою має бути справедлива, легітимна, етична політична система. Відповідно, вимір задає рамки оцінки політичної реальності через призму норм, стандартів і цінностей. Держава, яка виконує функцію нормативного орієнтира через конституційні принципи, міжнародні зобов'язання, правові стандарти, водночас може бути як джерелом справедливості, так і її порушником, що критично впливає на сприйняття нормативного порядку. Громадянське суспільство, особливо правозахисні та антикорупційні організації, відіграють роль носіїв альтернативної нормативності, що іноді конфліктує з офіційною, що створює умови для демократичного плюралізму у визначенні «нормального» політичного. Критичне мислення, у свою чергу, дозволяє індивіду проводити межу між нормою та девіацією, виявляти приховані суперечності в публічному дискурсі, ухвалювати власні нормативні орієнтири на основі раціонального аналізу, а не нав'язаних схем.

Трикутник взаємодії «державна – громадянське суспільство – критичне мислення» постає не лише як базовий аналітичний каркас, що структурує політичну ідентичність

за когнітивними, афективно-ціннісними, мотиваційно-поведінковими та дискурсивними елементами, а й як чинник її розвитку у вимірах унікальності, континуальності, контекстуальності, автентичності та нормативності. На стику цих структурних і функціональних аспектів формується символічна репрезентація держави, яка через свій імідж набуває здатності інтегруватися в ідентифікаційні процеси громадян. Водночас імідж держави не є самодостатнім явищем, оскільки він детермінується як інституційною політикою держави, так і динамікою практик інститутів громадянського суспільства та здатністю громадянина до критичного мислення. Саме у взаємозв'язку цих трьох чинників імідж держави набуває статусу потужного комунікативного і нормативного ресурсу, що здатен впливати на формування стійкої, відповідальної та рефлексивної політичної ідентичності в сучасному суспільстві. Крім того, «...міцна, конструктивна політична ідентичність є одним з необхідних умов стабільності політичної системи, оскільки її розмитість сприяє дестабілізації системи» [1], а «...політична ідентичність, сформована на основі певних наративів історичної пам'яті, суттєво впливає на формування національного інтересу держав...» [8].

Отже, можна констатувати, що формування політичної ідентичності в умовах сучасного суспільства є багаторівневим процесом, який охоплює як структурні компоненти (когнітивний, афективно-ціннісний, мотиваційно-поведінковий і дискурсивний), так і функціональні виміри (унікальність, континуальність, контекстуальність, автентичність і нормативність). Ключову роль у забезпеченні цілісності та стабільності політичної ідентичності відіграє взаємодія трьох чинників: держави як інституційного суб'єкта політичної соціалізації, громадянського суспільства як простору горизонтальних зв'язків і соціального капіталу, а також критичного мислення як когнітивного ресурсу інтерпретації політичної реальності. Такий «трикутник взаємодії» виступає не лише аналітичною моделлю, а й реальним механізмом впливу на ідентифікаційні процеси, забезпечуючи адаптивність, рефлексивність і моральну обґрунтованість політичного самовизначення громадян. Особливе значення в цьому контексті набуває імідж держави як інтегрального відображення її політичного, нормативного та комунікативного потенціалу, що впливає на емоційну, мотиваційну та ціннісну складові ідентичності.

Список використаної літератури

1. Іванов І. Феномен політичної ідентичності: політологічний аспект. *Грані*. 2012. № 4 (84). С. 139–143. URL: https://www.lib.dp.ua/text/grani_2012_4_34.pdf.
2. Мельник Н. Концептуалізація поняття «політична ідентичність»: множина визначень та підходів. *Наукові записки. ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Випуск 3(65). С. 29–38. URL: https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/melnyk_konzeptualisatsia.pdf.
3. Пашина Н. Розвиток теорії політичної ідентичності в сучасній європейській політичній науці. *Політологічні записки*. 2012. № 6. С. 1–11. URL: https://repository.mu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/7707/1/pash_rozv_2012_6_1.pdf.
4. Угрин Л. Сутність та основні виміри політичної ідентичності: теоретичний аналіз. *S.P.A.C.E.* № 3. 2017. С. 9–13. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5032f9b7-55e5-416c-90a3-d7b10a38605d/content>.
5. Соснюк Є. Аналіз класичних і сучасних підходів до визначення структури політичної ідентичності. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 2 (50). 2021. С. 33–38. URL: <https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/242775/>.
6. Дмирієв В. Політична ідентичність: від партійних ідеологій до медіатизованих електоральних кампаній. *Політикус*. 2022. № 1. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-1.7>.
7. Голденштейн К.О. Символічні засоби формування політики ідентичності. *Політичне життя*. (Лип. 2024), 150–156. DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2024.2.20>.

8. Вовк В.М. Історична пам'ять і політична ідентичність. Теоретико-методологічні засади дослідження історичної пам'яті : збірник наукових праць / за заг. ред. д.і.н., проф., члена-кореспондента НАН України Кудряченка А.І. 2020. С. 102–113. URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/4889/>.

THE TRIANGLE F INTERACTION: STATE – CIVIL SOCIETY – CRITICAL THINKING AS A FOUNDATION FOR THE FORMATION OF POLITICAL IDENTITY

Svitlana Vovk

*Lugansk Taras Shevchenko National University,
Educational and Scientific Institute of Social Sciences and Humanities,
Department of Political Science and International Relations
Ivan Bank str., 3, 36003, Poltava, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-6171-4782>*

The article explores a conceptual model of political identity formation in the context of a tripartite interaction between the state, civil society, and critical thinking. The author proceeds from the premise that political identity is a multidimensional integrative phenomenon encompassing both structural components (cognitive, affective-value, motivational-behavioral, and discursive) and functional dimensions (uniqueness, continuity, contextuality, authenticity, and normativity). In this context, the state is conceptualized as a subject of institutionalizing the political space, setting the framework of official discourse, legitimizing political symbols, and guaranteeing the legal field for citizen participation. Civil society is viewed as a space of horizontal connections, social interaction, local activism, and value pluralism, allowing the formation of individual and collective identities within informal practices. Critical thinking, in turn, is defined as a key cognitive mechanism for interpreting political reality, enabling citizens to reflect on political processes, identify manipulative influences, form well-grounded positions, and engage in responsible participation.

Particular attention is paid to how this «triangle of interaction» affects specific elements of the structure of political identity. In the affective-value sphere, emphasis is placed on the role of state symbols, collective memory, and emotional involvement through civic initiatives. The motivational-behavioral component is analyzed through the relationship between state normative policy, civil society's encouragement of activism, and citizens' cognitive ability to make informed choices regarding participation. In the discursive dimension, critical thinking plays a particularly important role as a tool for identification, engagement in political communication, and the construction of alternative meanings within the political discourse. Furthermore, the examination of the functional dimensions of political identity reveals how the interaction between these factors supports both the authenticity of identity and its ability to adapt in dynamic socio-political environments.

Consequently, political identity is neither solely a product of state-driven socialization nor a purely individual construct. It is formed at the intersection of institutional, social, and cognitive levels, where the state defines legitimate frameworks, civil society ensures meaningful depth and diversity, and critical thinking serves as a mechanism of selection, reflection, and renewal of identity constructs. This combination not only fosters political engagement but also facilitates the formation of a responsible, ethically grounded, and resilient identity capable of resisting external threats, manipulations, and internal crises. The article emphasizes the importance of maintaining a balance between the normative influence of the state, the openness of civil society, and the cognitive autonomy of the individual as a precondition for democratic development and the consolidation of a political nation.

Key words: state, state image, civil society, critical thinking, political identity, political institution.